

TÜRK DİLİNDƏ ADVERBİALLAŞMIŞ SÖZLƏR

Müasir türk dilində müxtəlif mübahisələrə səbəb olan morfoloji kateqoriyalardan biri zərflərdir. Adverbiallaşma ilə zərflərin indiyədək ayırd edilməməsi nəticəsində türk dilçiliyində zərflərlə bağlı bir sıra problemlər yaranmışdır. Müxtəlif dilçilərin tədqimatında zərflər fərqli şəkildə izah olunur, mənaca növləri fərqli kəmiyyətdə göstərilir (Rasim, 27). Türk dilçiliyində, təəssüf ki, zərflə zərflilər hələ də eyni qrammatik vahid kimi götürülür. Bu yazımızda zərflər haqqında öz mülahizələrimizi bildirmək və fikirlərimizi örnəklər əsasında sübut etməyə çalışacağıq.

Dünya dillərində müşahidə olunan adverbiallaşma prosesi əslində nitq hissələrinin qrammatik transpozisiyasıdır. Qrammatik transpozisiya özü üç növə bölünür: sintaktik, morfoloji və funksional transpozisiya. Funksional transpozisiya zamanı sözlər müxtəlif morfoloji və sintaktik vəzifələr daşıyaraq fərqli cümlə üzvlərinə çevrilə bilər. Ayrı-ayrı dilçilər qrammatik transpozisiyanı nitq hissələrinin bir-birini əvəzləməsi, nitq hissələrinin kontominasiyası, söz keçidi, nitq hissələrinin yerdəyişməsi kimi də dəyərləndirirlər. Bizim düşüncəmizə görə, qrammatik transpozisiyanın bir nümunəsi olan adverbiallaşma, sözlərin struktur və semantik dəyişmə sürəcində öz ilkin səs və qrafik şəklini saxlamaqla qazandığı yeni qrammatik mövqedir. Başqa sözlə, sözlər zahirən öz şəkli əlamətlərini saxlayaraq cümlə daxilində fərqli sintaktik funksiyaları yerinə yetirir (Grenbech, s. 14).

Bu baxımdan adverbiallaşma, yəni zərfləşmə prosesi qrammatik müstəvidə bir sıra mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Məsələ burasındadır ki, zərfləşmiş sözlər qrammatik semantika nöqtəyindən hibrid kateqoriya sayılır, onlarda isimlərin, sayların, sifətlərin, feili bağlamaların ümumi oxşar cəhətləri mövcuddur. Məsələn, türk dilində cümlədən kənar **çok, güzel, soğuk, aşağı, yukarı, yüce, tek, büyük, akşam, sabah** tipli sözlərin hansı nitq hissəsi olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil (Akalın, 51).

Nümunələrə diqqət edək: **1. Gül kokuyordu teni. 2. Mehmet hayatını delikanlı yaşadı. 3. İyiliklerini asla unutamam.**

1-ci cümlədəki **gül** sözü isimlikdən çıxaraq həmin cümlə daxilində adverbiallaşaraq tərzi-hərəkət zərfliyinə çevrilmişdir. 2-ci cümlədəki **delikanlı** sözü mürəkkəb sifətlilikdən çıxaraq cümlə daxilində zərflilik vəzifəsini daşıyır, hərəkətin əlamətini bildirərək tərzi-hərəkət zərfliyinə çevrilmişdir. 3-cü cümlədəki **asla** modal sözü adverbiallaşaraq zaman zərfliyi olmuş və heç vaxt mənası ifadə etmişdir. Göründüyü kimi, üç cümlədə qrammatik transpozisiya hadisəsi baş vermiş, yeni sintaktik vəzifə almış sözlərin zahiri formasında heç bir dəyişiklik baş verməmişdir.

1. Arkadaşım daha yazmıyor. 2. Daha ne soracaktınız?

1-ci cümlədəki **daha** sözü zaman zərfliyi, 2-ci cümlədəki **daha** sözü *başka* və ya *özge* sözünün sinonimi kimi tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir. Belə nümunələri istənilən qədər gətirmək mümkündür.

Qətiyyətlə qeyd edə bilərik ki, zərfləşmiş sözləri yalnız sintaktik əlaqələr əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu xüsusiyyət dolayısıyla bir daha sübut edir ki, adverbiallaşmış sözlərin heç biri xüsusi nitq hissəsi deyildir.

Türk dili materialları üzərində çalışmalar bariz şəkildə göstərir ki, XIV-XIX əsrlərə, daha dəqiqi, Orta əsrlərdən Tənziat dövrünə qədər bir zamana aid olan yazılı mətnlərdə zərflərə və zərfləşmiş sözlərin qrammatik təhlilinə dair aparılan tədqiqat işlərinin sayı olduqca azdır. Uzun illər boyu türk dilinin qrammatikası ərəb dili qrammatikası əsasında hazırlanmış olduğundan zərflərə xüsusi diqqət edilməmişdir (Kononov, 125). Məsələn, Fuat Paşa və Cevdet Paşanın müəllif olduqları “Kavayid-i Lisan-i Osmani” kitabında zərflərə yer verilməmişdir. Tənziat dövründən sonra Avropaya yönələn türk ziyalıları fransız mədəniyyətini, ədəbiyyatını təqlidə başladıklarından öz fəaliyyətlərində fransız üslubunu və məktəbini örnək almışlar (Deny, 264).

Hüseyn Cahidin yazmış olduğu qrammatika əsərində qismən də olsa zərflər işıqlandırılmışdır. Sonrakı illərdə Ahmed Emre, F. Köprülü, Ahmed Rasim və tədqiqatçılar ötrə şəkildə olsa zərflər məsələsinə toxunmuşlar. Türkologiyada zərflərdən bəhs edərkən onların feillərə aid əlamət, kəmiyyət, keyfiyyət, zaman və bildirdiyi söylənilir. Məsələn, Jean Deny, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), Terc. Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul, 1944, s. 234; Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, 14. baskı, İstanbul, 1986. s. 258; Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, 4. Baskı, Ankara, 1995. s. 371; A. Cevat Emre, Türk Dilbilgisi, TDK Yay., Cumhuriyet Matb., İstanbul, 1945. s. 358; G. L. Lewis, Turkish Grammar, Oxford, 1967. s. 193 v.d; Robert Underhill, Turkish Grammar, Sixth Printing, The MIT Press, Cambridge, Mass., 1990, s. 377 və qaynaqlarda qeyd olunan araşdırıcılar zərfləri məhz həmin səpkidə dəyərləndirmişlər.

Diqqəti çəkən ən birinci xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, əksər yazılarda zərfləri ədat adı altında araşdırmışlar. Məsələn, Abdullah Ramiz Paşanın müəllifliyi ilə 1866-cı ildə İstanbulda nəşr olunmuş “Emsile-i türkiyye” adlı qrammatika kitabında zərfin “ədavat” başlığı altında verilməsi bu qeyd olunanlara sübutdur. “Rehnuma-yı lisan-i türki” kitabında da zərflərin heç adı xatırlanmamış, bizim bu gün zərflər olaraq qəbul etdiyimiz sözlərin hamısı ədatlar başlığı altında verilmişdir. Əminliklə söyləyə bilərik ki, zərflər türk dilində XX əsrin ortalarından etibarən müstəqil nitq hissəsi olaraq tədqiq olunmaqdadır. Bunu da xatırlatmaq lazımdır ki, türk dilçiləri zərflərə müxtəlif ad vermişlər. Məsələn, bəzi müəlliflər zərfləri **belirteç, katmaç, ulaç** və ad altında tədqiq etmişdir. Maraqlı üçün qeyd edək ki, bu müxtəliflik zərflərin mənaca növlərinin adlandırılmasında da özünü göstərməkdədir. Təkcə onu demək lazımdır ki, türk dilində kəmiyyət zərflərinə “azlık çokluk”, “kaçlık”, “ölçü”, “nicelik”, “miktar” və adı verən və bunu israrla başqalarına təlqin edənlər vardır.

¹⁷ BDU dos.

Zərflərin tədqiqindəki bu qeyri-müəyyənlik ciddi türk dilinin tədrisində bu şəkildə mənfi təsir göstərdiyini də unutmaq olmaz. Diqqət edilirsə, sadalanan türkoloqlar arasında Tahsin Banguoğlunun adı yoxdur, çünki onun fikrinə görə, zərflər ancaq sifət və feilləri səciyyələndirən nitq hissələridir.

Zərf mövzusu ilə bağlı bunu da bildirmək lazımdır ki, bəzi türk dilçiləri zərflərin mənacə növləri arasında “soru zamirleri” adlanan sual zərflərinin də mövcudluğu fikrindədirlər. Məsələn, T. Nejat, K. Bilgegil, V. Hatiboğlu, D. Aksan, H. Ediskun, A. Topaloğlu, Z. Korkmaz vb “**niçin, acaba, nasıl, mi, ha, ya, ne, hele hele, ne kadar, nerede**” tipli sual əvəzliliklərini “soru zamirleri” hesab edirlər. Onların ümumi fikrinə görə sual zərfləri “*füllerden, isim-fili, sıfat-fili, zarf-fili içine alan fülimsilerden, sıfatlardan, kendi türünden olan kelimelerden önce gelerek, cümledeki yargının veya yargıların, yüklem anamlarını soru yoluyla belirleyen zarflar*”dır (Korkmaz, s. 523). Ümumiyyətlə, türk dilçiliyində zərflər haqqında yazılanları əsasən aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

a. Zərflər ilk növbədə zərfləri müəyyən edir: **Mehmet toplantıya hayli geç kalmıştı.**

Türk dilçilərinin mülahizəsinə görə, “**hayli**” sözü zərfdir və “**geç**” sözünü izah edir.

b. Zərflər sifətlərin müəyyənlişməsində rol oynayır: **Dün sinemada pek az seyircivardı.**

c. Zərflər əsas etibarilə feillərə aid olur: **Ben ondan daha önce cevap verdim.**

d. Zərflər feilin təsriflənməyən formalarına aid olub onları müxtəlif cəhətdən izah edəbilmək qabiliyyətinə malikdir.

Məsələn, məsdərə aid: **Rakım efendinin bu kadar mirasyedi olması herkesi şaşırtmıştı.**

Feili sifətə aid: **Matematiği iyi bildiğimi itiraf ediyorum.**

Feili bağlamaya aid: **Böyle küsüp gidemezsin.**

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilçiliyində hərəkətin tərzini, zamanını və səbəbini ifadədə bilən feili bağlamaları fərqlimorfoloji vahid olaraq götürürlər (Ergin, 69). Məsələn: **Böyle gezinerek bir yere varamazsın- –erek-** şəkilcisi ilə ifadə olunmuş feili bağlamının “*zarf-fil*”; **Aniden vurup kaçtı-** nümunəsindəki **–up-** şəkilcisi ilə yaranmış feili bağlamının isə, “*bağ-fil*” olduğu iddia edilir.

e. Zərflər cümlələri də izah edir. Məsələn: **Öyle bir okudu ki, dinleyenleri büyüldü adeta.**

Bir məqamı da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, türk dilçiliyində modallıq ifadədən sözləri də yanlışlıqla zərf hesab edirlər. Məsələn: **Galiba o beni duyamıyor.**

Türkiyəli dilçi F. Turanın mülahizəsinə görə, zərflər “*fonksiyon bakımından zarflar sıfatları, diğer zarfları, fiilleri, fülimsileri ve cümleleri açıklayan, belirten, onların anlamları genişleten veya daraltan kelime veya kelime gruplarıdır*”. (Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara, 1998, s.302) Zərflərin qrammatik xüsusiyyətləri geniş olduğundan onlar yerinə görə, müxtəlif linqvistik funksiyalarda çıxış edir. Həm morfoloji, həm də sintaktik baxımdan, rəngarəngliyə sahib olan zərflər cümlə daxilində önəmli vəzifələr daşıya bilər. Məsələn: **Döndüğünde bana telefon aç.** (Qeyd edək ki, “*döndüğünde-*” sözü morfoloji əlamətinə görə zərf deyil, feili bağlamadır, cümlədə zərflik funksiyasında çıxış edir. Türkiyəli alimlər isə, həmin qəbildən olan feili bağlamaları da zərf olaraq dəyərləndirirlər. (Matthews, 81).

Cevap yazarsan çok sevinirim. (Şərt mənası ifadə etmişdir.) **Aşağıya indi, sola baktı. Ona doğru yürüyen arkadaşımı görünce çok sevindi.** Bənzətmə, müqayisə mənası bildirir: **Çok hızlısın, jet gibi maşallah.**

Qeyd etmək lazımdır ki, gətirilən nümunələrdən də aydın görüldüyü kimi, Türkiyəli dilçilər bəzi qoşmaları zərf olaraq dəyərləndirdiklərindən, belə fikir irəli sürürlər. Məsələn: **Derslerine yeterince dikkat etmediği için üniversiteden mezun olamadı.** Eyni fikri məqsəd zərfləri adlandırılan qoşmalar üçün də söyləmək mümkündür: **Gün batmadan önce köye varmak için hızlı yürüyordu.** Qəribədir ki, türk dilçiləri təsdiq və ya inkar bildirən modal sözləri də zərflər sırasına daxil edirlər.

Məsələn: **Hayır, sizi asla unutmayacağım. Evet, ben yılmadan, usanmadan bugünü bekledim, gelişini ipe çektim.**

Ümumiyyətlə, türk dilçiliyində zərflərlə adverbiallaşma arasında sərhəd yoxdur. Məsələn, Fikrət Turan iddia edir ki, “*zarflar açıkladığı kelime sınıflarına zaman, şart, yer, yön, tarz / benzerlik, amaç/sebebe/sonuç, derece/azlık/çokluk, cevap/red/tasvip bakımlarından anlam belirginliği kazandırır*”. (Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, 302). Zərfləri tədqiq edən türk dilçiləri belə yekdil fikirdədirlər ki, zərflərin standart morfoloji quruluşları yoxdur. Başqa sözlə, sifətlər, təkrarlar (reduplikasiya), ədatlar, qoşmalar, feili bağlamalar, feili sifətlər vs morfoloji vahidlər zərf ola bilər. Görüldüyü kimi, türk dilçilərinin bu yanlışlığının başlıca səbəbi türk dilçiliyində hələ də zərflə zərfliyin bir-birindən fərqləndirilməməsidir. Zərflər məhdud sayda olduğu halda, zərflilər geniş sintaktik kateqoriyadır və onun zənginləşməsində, birinci növbədə, adverbiallaşmanın xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Türk dilçiliyində zərflərin qrammatik izahında tez-tez müşahidə olunan dolaşlıqlığı aradan qaldırmaq məqsədilə zərfləri struktur baxımından əsil və nisbi zərflər qrupuna bölməyi təklif edənlər də vardır (Ahmet Cevdet, 12). Onların fikrincə, türk dilində əsil zərflərin sayı məhduddur: *aşağı, yukarı, sağ, sol, ileri, geri, dün, yarın, sabah, geç, şimdi* vs. Kəmiyyət baxımından sifət qrupu sözlərdən yaranmış zərflər üstünlük təşkil edir (Lewis, 56):

Müdür bey aniden içeriye girdi. Doğruya doğru, öğrenciler de iyi okumuşlardı. Sınavlardan sonra ilk gez güzel uyudum. Onun susması Raif'e tuhaf gelmiş.

İsimlərin hal şəkilcisi qəbul etməsi ilə zərflər yarana bilər:

Orhan kitabını çoktan unutmuştu bile. Geçen yıldan ondan mektup almamıştım. Zamlar da günden güne hızlı artış gösteriyor. Haftada bir beni ziyaret edeceksin.

Türk dilinəərb dilindən keçmiş bəzi sözlərin sonuna- an/ ən- şəklisini əlavəetməklə zərflər yarana bilir: **Resmen kendi itirazını bildirdi. Tilki,peyniri fevren kaptı. Bu mesele beni cidden üzdü. Mayıs sonu fiilen dersler bitmiş sayılır. Okulu bırakacağını tesadüfen duymuştum.**

Türk dilinə farsçadan keçmiş –ane- şəkilçisiilə də yaranmış zərflərə təsadüf etmək mümkündür:

Aşıkane şiirleri özel bir tavırla söylərdi. Yüzündeki masumane ifade suçsuzluğundan haber veriyordu. Beklentilere rağmen toplantı munisane geçti.

Sözlərin təkrarı ilə yaranan zərflər də az deyil:

Peşinden kasaba kasaba süründü. Sabah sabah yine ne başlamışsın? Yavaş yavaş yürüsene oğlum. Zamannın yeterli olmadığını görünce sunucu hızlı hızlı okumaya başladı.Senelerce peşinden koşu koşu yoruldum.

Türk dilçiliyində modal sözlərin də zərf funksiyasında işləndiyinə təsadüf olunduğuna inanılır(Banguoğlu, 205): **Uykularım boşmuş, meğər o da yalnız beni seviyormuş. Belki duyursun diye boşlukları dinledim. Umutlar suya düştü, çünkü paraları zamanında bankaya yatırtmamış.**

Qoşmaların da hallana bilən sözlərə qoşularaq zərfləşməsi faktı az deyildir: **Almanya’dan aldığı telgraf adeta onu çocuk gibi sevindirmişti. Mektubunu daha etkili onun diye Yahya Kemal şiiriyle bitirmişti.**

Feili bağlamaların zərf funksiyasında işlənməsi çox geniş yayılmışdır: **Çocukluğunu hatırladıkça ağlamak geçiyordu içinden.Anlaşarak ayrıldılar. Seni arkadaşım olarak asla unutmayacağım.**

Feili sifətlər də bəzən zərf yerində işlənə bilir:

Kitapların yeni basılmışını okur her zaman. Sakın kimse seni darılmış görmesin. Hasta olduğu zaman ziyaretine çok gittiydim.

Türk dilçiliyində budaq cümlələrin də zərf olduğu məqbul sayılır:

O zaman ki sen geldin iş bitmişti. Öyle davrandı ki sanki yabancıymışız. Böyle yaptım ki çaktırmasın. İşin tersliğine bak ki şemsiyemi de unutmuşum. Aceleci olma ki iş kıvamında tamamlansın. Geç kalırsan treni kaçırsız. Yardımcı olursan sevinirim. Bir gördün mü tanırırsın.

Türk dilçiliyində zərflərin müəyyənləşməsində morfoloji əlamətdən daha çox semantik cəhətə üstünlük verilir(Hüseyn Cahit, 44). Ona görə də istənilən nitq hissəsinin zərf funksiyasında işlənə bildiyi fikri irəli sürülür. Başqa sözlə, ənənəvi qrammatik qaydalar əsasında müəyyənləşdirilmiş zərflərlə müqayisədə, semantik baxımdan dəyərləndirilən zərflər daha genişəhatəlidir(Akalın, 36). Zərflərin xüsusi morfoloji əlamətlərə sahib olmaması fikri türk dilçiliyində çox yayğındır. Bu səbəbdən də zərflərin dəqiq qrammatik sərhədini müəyyənləşdirmək praktik cəhətdən çətindir.

Bibliografiya

1. Ahmet Rasim. Tecrübeli Sarf.Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1983.
2. Ahmet Cevdet. Kavidi -i Lisan-ı Osmanî, İstanbul, 1998.
3. Banguoğlu Tahsin. Türkçenin Grameri, 4. Baskı, TDK Yay., Ankara, 1995.
4. Dery Jean. Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), [Tere. Ali Ulvi Elöve], Maarif Vekaleti Yay., İstanbul, 1944
5. Emre A Cevat. Türk Dilbilgisi. TDK Yay., Cumhuriyet Matb., İstanbul, 1945.
6. Ergin Muharrem. Türk Dil Bilgisi, 14. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1986.
7. Grenbech K. Der Türkische Sprachbau, Kopenhagen, 1996.[TürkçeTercümesi],
8. Korkmaz Zeynep. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara,TDK Yay., 2003
9. Mehmet Akalın. Türkçenin Yapısı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1995.
10. Hüseyin Cahit. Türkçe Sarfı Nahu, Tanin Matbaası, İstanbul, 1990.
11. Kononov A.N. Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturunogo Yazıka, Moskova, 1956.
12. Lewis G.L. Turkish Grammar, The Clarendon Press, Oxford, 1967.
13. Matthews P.H. Morphology: An Introduction to the Theory of Word-Structure Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1974.
14. Turan F. Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara, 1998

Türk dilində adverbiallaşmış sözlər

Xülasə

Morfoloji vahid kimi zərflər özünəməxsus bir nitq hissəsidir. Bununla əlaqədar olaraq türk dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu məqalədə gətirilmiş nümunələr əsasında türk dilində zərflər və adverbiallaşma prosesi təhlil olunur.

Açar sözlər: zərf, nitq hissəsi, proses, fikir, adverbiallaşma

Adverbialized words in Turkish

Summary

Adverb as a morphological unit of the original speech. In Turkish linguistics portrayed different opinions on this issue. In this article, based on the above examples are analyzed and adverb adverbialization process in the Turkish language.

Keywords: adverb, part of speech, a process, view, adverbialization

Адвербиализованные слова в турецком языке

Резюме

Наречие как морфологическая единица своеобразная часть речи. В турецком языкознании бытуют разные мнения по этому поводу. В данной статье на основе приведенных примеров анализируются наречие и процесс адвербиализации в турецком языке.

Ключевые слова: наречие, часть речи, процесс, мнение, адвербиализация.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova